

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ – ЗНАКОВІ ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОКУЛЬТУРОТВОРЕННЯ

Тарас Шевченко і Михайло Грушевський розглянуті як знакові постаті українського етнокультуротворення. Проведено історичні паралелі творчої діяльності, громадянської та державницької україноцентричної позиції цих видатних особистостей. Проаналізовано внесок Тараса Шевченка і Михайла Грушевського у процес становлення України як незалежної демократично-правової держави кінця XIX – початку XX ст.

Ключові слова. Україна, українці, Тарас Шевченко, Михайло Грушевський.

Нині, на початку XXI ст., через 25 років від дня відновлення новітньої української державності, понад 200 років від дня народження Тараса Шевченка та 150 років від дня народження Михайла Грушевського не лише зберігається, але й посилюється інтерес до дослідження місця та ролі цих знакових постатей у процесі українського етнокультуротворення.

Важко переоцінити внесок Т. Шевченка та М. Грушевського у процес становлення України як незалежної демократично-правової держави кінця XIX – початку XX ст. Шевченко – художнім словом та образотворчими засобами, а Грушевський – чіткою громадянською та державницькою україноцентричною позицією кожен у свій час наближали переломний момент українського націєтворення – повернення українцям їхньої «приспаної» «імперськими байками» українськості та відновлення національної держави.

Т. Шевченка та М. Грушевського об'єднує те, що вони все життя мріяли про відродження української культури і мови, освіти і науки, традицій і символіки, держави і нації тощо, плідно працювали заради того, щоб відновити історичну справедливість, історичну пам'ять, адже за відомим висловом М. Грушевського лише завдяки

історичній пам'яті людина стає особистістю, народ – нацією, країна – державою.

Історична пам'ять є одним із найдієвіших засобів мобілізації народної свідомості на шляху побудови національної держави. Водночас історична пам'ять є широким полем для інтерпретацій історичного досвіду та політичних маніпуляцій, чим і користуються агресивні загарбницькі імперії. Сьогодні змушує вкотре звертатися до Шевченкових рядків з поеми «Гайдамаки»: «Отаке-то було лихо // По всій Україні! // Гірше пекла... А за віщо, // За що люде гинуть? // Того ж батька, такі ж діти – // Жити б та брататся. // Ні, не вмили, не хотили, // Треба роз'єднатся! // Треба крові брата, крові, // Бо задро, що в брата // Є в коморі і на дворі, // І весело в хаті! // «Уб'єм брата! Спалим хату!» – // Сказали, і сталось» [1, с. 126].

Як Т. Шевченко так і М. Грушевський вважали, що для збереження історичної пам'яті та консолідації навколо національно-державницької ідеї українству необхідно звільнитися з-під тягаря імперських, згодом радянських, стереотипів у сприйнятті минулого та сформувати нову національноцентричну політику пам'яті, об'єднати знання про власну самобутню історію, що безперервно формувалася у просторі й часі як унікальний окремішній і цілісний етнокультурний феномен, навколо концептуально нових україноцентричних орієнтирів колективного мислення.

Становлення Тараса Шевченка як знакової постаті українського етнокультуротворення відбувалося в один із найтяжчих періодів поневолення України, коли український народ, його культурна самосвідомість та етнічна самоідентифікація були зведені до малоросів, мешканців однієї з окраїнних провінцій «великой Русской империи». Водночас у цей час відбувалося також піднесення національно-визвольних рухів та патріотичних ідей, які набували прогресивних реалістичних обрисів.

Зокрема, як обдарований поет, маляр, видатний рисувальник і високомайстерний гравер та офортист, Т. Шевченко відображав формування ідейно-сміслових життєствердних настроїв, суспільних потреб і сподівань, що панували в етнокультурному просторі України XIX ст. Спостереження реальних подій та явищ узагальнювались творчим генієм художника і були для нього справжнім об'єктом

мистецтва та вплинули на формування його ідейно-філософських та громадянсько-політичних переконань.

Навдивовижу інтуїтивно Т. Шевченко відчував і відтворював у своїх творах світоглядний контекст «українськості» – її ментальні, історіософські, предметно-буттєві характеристики: прикладом цього є дивовижна суголосність поетичних, прозових та візуально-образотворчих його практик.

Більшість дослідників, зокрема такі відомі історики та мистецтвознавці як О. Новицький, К. Широцький, І. Крип'якевич, І. Житецький та ін. сходились на думці, що він був представником нового, невідомого досі реалістичного напрямку мистецтва, прикметного навдивовижу тонким ідейним змістом та новаторською художньою формою.

Історик мистецтва академік О. Новицький вивчав постать Т. Шевченка як маляра та склав реєстр відомих на той час малярських творів художника. Вчений, характеризуючи творчість митця, підкреслював: «Він малює натуру, як вона є, анітрохи не підправляючи її, але вміє розгледіти в ній якусь ідею, заложену в кожному мотиві й передати се в своїм малюнку. Розглядав же він тут те ж саме, тим самим оком, як розглядає се народ український» [2, с. 33].

Продовжив цю думку видатний український історик І. Крип'якевич у статті «Шевченко – маляр»: «В пейзажі (краєвиді) Шевченко був правдивим поетом, особливо коли малював картини з України... – в кожній картині є якась ідея» [3, с. 5].

Ідейність та поетичність, що домінувала у художніх творах Т. Шевченка, помітив також український історик мистецтва К. Широцький. Він наголошував, що «його пейзажі вражають меланхолійністю, якою віє від української природи і народних пісень» [4, с. 9].

Серед новітніх досліджень варто згадати узагальнюючу працю українського історика, мистецтвознавця Д. Антоновича «Шевченко – маляр». Вчений, аналізуючи його малярську творчість, наголошував на співмірності творчих обдарувань та значущості постаті Т. Шевченка для історичної науки, адже художник надзвичайно тонко відчував і передавав у своїх мистецьких творах дух і характер епохи [5].

На той час не було системного і цілеспрямованого проекту художньо-образного відтворення живописних ландшафтів та історико-ар-

хітектурних пам'яток України. Подорожуючи Україною, Т. Шевченко зображував краєвиди та пам'ятки старовини Київщини, Черкащини, Чернігівщини, Волині й Поділля з реалістичною історичною достовірністю, системно, однаково майстерно як пензлем чи олівцем, так і мистецтвом гравіювання. Усе, що не піддалося руйнівному впливу часу: маєтки, храми, укріплення, кургани, потрапляло під пильний погляд талановитого маляра. Тому під час подорожей Україною у Т. Шевченка накопичилося багато замальовок, за допомогою яких він мріяв створити символічний літературно-художній образ України [6, с. 24].

Основою Шевченкового «символотворення» став його задум створити альбом офортів під назвою «Живописна Україна». Ідея полягала у тому, щоб спробувати співставити події героїчного минулого та занепад тогочасного буття поневоленого українського народу. Т. Шевченко розумів, що українцям потрібне нове ставлення до минулого, поява нових етнокультурних цінностей на основі традиційних, що мають втілюватися у символічних формах. Тому за допомогою художніх засобів, а також риторичних, пророчих, образотворчих та поетичних кодів-послань він намагався створити символічну модель етнокультурного розвитку України й українського народу.

У листі до українського історика-фольклориста, перекладача, видавця О. Бодяньського 1844 р. Т. Шевченко писав, що мріє зобразити Україну в альбомі офортів «Живописна Україна», а до пошуків найяскравіших сюжетів з історії України та до літературної обробки текстів Т. Шевченко вважав доцільним залучити видатних істориків, етнографів та письменників, зокрема П. Куліша, М. Стороженка, М. Грабовського та ін.: «Нарисую види, які єсть на Україні, чи то історією, чи красотою прикметні, вдруге – як теперішній народ живе, втретє – як він колись жив і що виробляв[...] А текст исторический будете вы компоновать, бо треба, бачте, по-нашому або так, як єсть в літописях. А ви, як що-небудь начитаєте таке, що можна нарисовать, то зараз мені і розкажіть, а я й нарисую. Будкова й Стороженка я теж оцим турбую, а Грабовський буде мені польські штуки видавать, а Куліш буде компоновать текст для народного теперішнього бити, так отаку-то я замісив лемішку, якби тільки добрі люде помогли домісить, а потім і виїсти» [7, с. 246].

Листування Т. Шевченка від 1844 р. свідчить, що для здійснення свого задуму він просив посприяти виданню цієї художньої серії відомих благодійників та шанувальників мистецтва, зокрема П. Гессе, М. Долгорукова, В. Репніну, М. Цертелєва та ін. Та він не зміг втілити до кінця свого задуму, бо 1847 р. був заарештований за участь у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства та висланий з України. Проте й у засланні у його творах Україна постає як окремішня геополітична та етнокультурна цілісність і самоцінність для українського народу [7, с. 247- 248, 253].

Перебуваючи в засланні в Орській фортеці Оренбурзької губернії, Т. Шевченко все ж здобув можливість описувати та змальовувати природу й місцевих казахів в описових експедиціях по Аральському морю, куди він потрапив як художник у 1848 р. Протягом 1848-1850 рр. під час сухопутних переходів з укріплення до укріплення, зимівлі на Кос-Аралі, двох плавань по морю та перебування в Оренбурзі він зробив серію замальовок унікальних природно-архітектурних пам'яток, що давали уявлення про Приаралля: обрисів берегів усихаючого Аральського моря-озера, острова Кос-Аралу, що наразі вже злився із суходолом, краєвидів напівпустельних оренбурзьких околиць, архітектурних пам'яток та численних малюнків аквареллю і марин (морських пейзажів) тощо, зовсім не схожих на краєвиди степової України [8].

На протигагу блакитно-сірим та жовтувато-вохригим тонам просторів Прикаспію, сакральні-символічні краєвиди українського степу, насичені динамікою золотаво-блакитних кольорів та грою світла і тіні, наділені композиційною деталізацією іншого, чужого Т. Шевченку, предметно-буттєвого середовища. «І я ніби оживаю // На полі, на волі. // І на гору високою // Виходжу, дивлюся, // І згадую Україну, // І згадать боюся. // І там степи, і тут степи. // Та тут не такії, – // Руді-руді, аж червоні, // А там голубії, // Зеленії, мережані // Нивами, ланами, // Високими могилами, // Темними лугами. // А тут буря́н, піски, тали...», – писав поет у вірші «А. О. Козачковському», перебуваючи в Орській фортеці [9, с. 51].

Наступних сім років Т. Шевченко провів у Новопетровському укріпленні на півострові Мангішлак, що на східному узбережжі Каспійського моря. 1851 року він був введений до складу геологіч-

ної Каратауської експедиції. Перебування в експедиції на гірське пасмо Каратау, що знаходиться на півдні Казахстану, дало змогу засланцю малювати численні романтично-суворі каспійські краєвиди [6, с. 28–29].

Сакральний архетип казахського степу дуже відрізняється від українського. Неозорі краєвиди казахських ковилових степів вразили Т. Шевченка водночас безрадісно-монотонним плином життя та мінливістю пейзажів і він їх відобразив у поезії «У Бога за дверми лежала сокира...»: «Червоніє по пустині // Червона глина та печина, // Бур'ян колючий та будяк, // Та інде тирса з осокою // В яру чорніє під горою, // Та дикий іноді кайзак // Тихенько виїде на гору // На тім захилім верблюді» [9, с. 74].

Довершені та реалістично змальовані символічні образи України та Казахстану, життя та побут українців і казахів у творчості Т. Шевченка були цілком оригінальним явищем в історії світового мистецтва і культури. Вміння виявляти глибинні натурфілософські естетичні та ідейно-символічні особливості дало можливість художнику досягти нового якісного рівня міжетнічної комунікації. Творча спадщина Т. Шевченка заклала основи для подальшого розвитку й реалістичного зображення повсякдення українців та казахів, викликала інтерес до дослідження природних і культурних пам'яток та стала прикладом ідейного взаємозбагачення культур [6, с. 30–31].

Природа, люди та культурно-історична пам'ять у нерозривному зв'язку проходять крізь всю творчу спадщину Т. Шевченка. Митець гармонійно поєднував зображувальні та інформативні етнокультурні доміанти: текстуальні фрагменти історичних картин завжди були суголосними реаліям зображуваних подій, характерних моментів із життя простого люду, навіть буденне життя якого вібрвало цілим потоком історичних асоціацій. Його непорушна національно-свідома позиція змушувала відшукувати артефакти історичних подій, позбавлятися від канонів академізму, вміло поєднувати реальні історичні події та символічні уявлення про них. Його творчість варіює від класичного академічного вишколу до романтичної піднесеної тональної чи просторової перспективи та новаторських імпресіоністичних вирішень, що підсилюють символічну значимість творів [6, с. 26].

В історії української науки і культури кінця XIX – першої третини XX ст. почесне місце займає також видатний державно-політичний, громадський та культурний діяч, історик та науковець М. Грушевський. Він був багатогранною, надзвичайно обдарованою та освіченою особистістю. Виняткова спостережливість, емоційність та образність мислення, витончений художній смак, оригінальне світобачення і науковий стиль дали можливість йому, подібно до Т. Шевченка, стати непересічною особистістю і зробити свій внесок у процес українського державотворення.

М. Грушевський досить добре розумів роль і значення для розвитку української держави та нації її історичної спадкоємності та культурної спадщини. Він, як і Т. Шевченко, не міг прийняти підступно-агресивної російсько-імперської українофобської ідеології.

На становлення громадських, наукових та державно-політичних переконань М. Грушевського вплинули як представники художньої словесності, зокрема Т. Шевченко, П. Куліш та І. Нечуй-Левицький, так і ціла плеяда вчених М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський, І. Франко та ін.

Визначну роль у дослідженні і розвитку українського етнокультуротворення відіграла історична концепція М. Грушевського, яку вчений застосував для осягнення українського етнокультурного розвитку на основі систематизованого викладу знань про розвиток українського етносу: «Системність у вивченні та висвітленні історії України як складової частини світової історії дозволила М. Грушевському не тільки синтезувати звершене попередниками, а й створити оригінальну концепцію історії України» [10, с. 14].

М. Грушевський першим в історії вітчизняної науки розробив схему наукової періодизації українського культурно-історичного розвитку. Її концепцію вчений виклав у статті «Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства», де наголосив: «П'ятнадцять літ я спеціально працюю над історією українсько-руської народності й виробляю її схему як у загальних курсах, так і спеціальніших працях. По сій схемі укладаю я свою історію України-Русі, і в такому же виді представляю собі історію «руських» народностей... Найбільше раціональне здається мені представлення історії кожної народності зокрема, в її генетич-

нім преемстві від початків аж донині. Се не виключає можливості представлення синхроністичного, подібно як укладаються історії всесвітні...» [11, с. 12].

Український науковець, історик Б. Крупницький у статті «М. Грушевський і його історична праця» підкреслював, що «М. Грушевський уґрунтував і впровадив в учене життя самобутню схему історії українського народу на цілім просторі його історичного життя на заселеній ним території, як один суцільний і нерозривний процес» [12, с. XXIII].

За цією схемою етнокультурний розвиток українського народу має неперервну тяглість та локалізацію у часі й просторі, а отже – еволюціонує у колективній свідомості народу, вбираючи у себе історичний етнокультурний досвід, притаманний певному культурно-історичному періоду. Вчений обґрунтував своє розуміння української історії «як одної тяглої і неперерваної цілості, що йде від початків, або й з по-за початків історичного життя через усі перипетії його історичного розвою до наших часів, входить все глибше в свідомість і перестає й чужим здавати ся чимсь дивним і еретичним...» [12, с. 3].

Грушевський, подібно Шевченкові ідеї створення живописного альбому, присвяченого Україні, поставив собі за мету представити історію України згідно розробленої ним концепції, простеживши неперервну тяглість українського етнокультурного розвитку у часі й просторі. На відміну від Шевченка Грушевському вдалося втілити свою ідею, адже він жив у зовсім інший період і мав зовсім інші можливості. Хоча М. Грушевський був автором численних наукових та науково-публіцистичних праць, проте багатотомне монументальне видання «Історія України-Руси» (1898–1936) стало головною працею його життя як історика [13].

Відтоді, завдяки схемі наукової періодизації українського історичного розвитку, не лише науковці, але й інші зацікавлені українською минувиною, можуть відобразити її у символічних образах з давніх часів і до сьогодення. Згідно періодизації історії України М. Грушевського, певному періоду розвитку українського етносу умовно відповідають найбільш яскраві етнокультурні домінанти, що за своїм змістом та значенням відіграли значну роль в історії України. За такого підходу українське символотворення можна розглядати відповідно певному періоду розвитку, зокрема виділяти стародавній,

княжий, литовсько-польський, козацький, імперський, національно-визвольний, тоталітарний та доби незалежності в Україні. Дякуючи плідній праці вченого стало можливим системне узагальнення знань про Україну як культурно-історичну реальність та подання абсолютно всієї історії України і світового українства у цілісному образно-символічному вигляді [14, с. 132].

Узагальнюючи уявлення про історію України можна зробити висновок, що на основі наукової періодизації історії України М. Грушевським простежено історичну неперервність розвитку та динаміку трансформації основних символічних домінант. Зокрема, коли прийшов час обрати національну символіку Української держави, саме М. Грушевський настояв на тому, що з усіх відомих державних знаків чи гербів, що використовувалися ся за давніх часів, тризуб – це єдина «найбільш натуральна річ». Врешті після тривалих дискусій 22 березня 1918 р. символ «тризуб» був затверджений в якості малого герба УНР, а після проголошення 22 січня 1919 р. Акта злуки УНР та ЗУНР став державним гербом об'єднаних українських республік, його було затверджено як малий герб, вважаючи його головним елементом великого герба України [15].

Завдячуючи М. Грушевському та Т. Шевченку як знаковим постатям українського етнокультуротворення Україна у ХІХ – на початку ХХ ст.ст. постала як окремішня геополітична цілісність та етнокультурна реальність. Т. Шевченко прославив Україну не лише в живописних образах, що є цінними не лише для мистецької спадщини, а й для історичної науки, але й своїми літературними творами та громадянською позицією заклав основи української національної ідеї, що являє собою боротьбу за становлення вільної і незалежної Української держави. М. Грушевський – першим в історії вітчизняної науки розробив схему наукової періодизації українського культурно-історичного розвитку, на основі якої створив фундаментальну концепцію безперервного розвитку українського народу у часі й просторі. Керуючись чіткою громадянською та державницькою україноцентричною позицією ці видатні особистості стали знаковими у процесі українського етнокультуротворення, адже кожен із них свого часу очолив національно-патріотичну боротьбу народу за незалежність та національну державу.

Джерела та література

1. Тарас Шевченко. Твори: у 5 т. – Т. 1: Поетичні твори (1837–1847). – К. : Дніпро, 1978 – 373 с.
2. Новицький О. Тарас Шевченко як маляр. – Львів – Москва : НТШ, 1914. – 83 с.
3. Крип'якевич І. Шевченко – маляр // Ілюстрована Україна. – Львів, 1913. – Ч. 7.
4. Широцький К. Шевченко – художник // Сяйво. – 1914. – № 2 – С. 44–53.
5. Антонович Д. В. Шевченко – маляр / Вст. слово С. А. Гальченка; післям. Т. І. Андрущенко. – К. : Україна, 2004. – 272 с.
6. Отрошко Л. Природні та історичні пам'ятки у творчій спадщині Тараса Шевченка / Л. Отрошко // Україна у світовій історії. – 2014. – № 3 (52) – С. 21–32.
7. Тарас Шевченко. Твори: у 5 т. – Т. 5: Автобіографія. Щоденник. Вибрані листи. – К. : Дніпро, 1979 – 567 с.
8. Житецький І. П. «Описная экспедиция» Аральського моря і Шевченко (1848-49 рр.). – 07.04.1928. – Ф. Х. – Од. зб. 17366. – 12 арк.
9. Тарас Шевченко. Твори: у 5 т. – Т. 2: Поетичні твори (1847-1861). – К.: Дніпро, 1978 – 365 с.
10. Михайло Грушевський / Ред. кол. Смолій В. та ін.; упоряд. С. Панькова та ін. – К. : «Бібліотека українця», 1998. – 150 с.
11. Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного Слов'янства // Вивід прав України. – Львів : МП «Слово», 1991. – С. 7–13.
12. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1. – (3-є видання). – К., 1913. – 648 с. .
13. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол. П. С. Сохань (голова та ін.) – К. : Наукова думка, 1991-1998.
14. Отрошко Л. Проблема періодизації символотворення в українському етнокультурному розвитку / Часопис української історії. – Випуск 33. – 2016. – С. 124 – 134.
15. Постанова Верховної Ради України «Про Державний Герб України» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 40. – Ст. 592.

Любовь Отрошко (Киев)

TARAS SHEVCHENKO AND MIKHAIL GRUSHEVSKIY – SIGNIFICANT FIGURES OF UKRAINIAN ETHNOCULTURAL CREATION

Taras Shevchenko and Mikhail Hrushevskiy are considered as symbolic figures of Ukrainian ethnocultural creation. Historical parallels of creative activity, civic and governmental Ukrainian position of these eminent personalities were conducted. The contribution of Shevchenko and Hrushevskiy in the process of formation of Ukraine as an independent democratic and legal state (the late 19th early 20th century) was analyzed.

Key words: Ukraine, Ukrainians, Taras Shevchenko, Mikhail Hrushevskiy.

Liubov Otroshko (Kyiv)

TARAS SHEVCHENKO AND MYKHAILO HRUSHEVSKYJ – ARE SYMBOLIC FIGURES IN CREATION OF UKRAINIAN ETHNICITY AND CULTURE

Taras Shevchenko and Mykhailo Hrushevskiy are considered as symbolic figure in creation of Ukrainian ethnicity and culture. The historical parallels of creative activity, civic and governmental Ukrainian position of these eminent personalities were conducted. The contribution of Shevchenko and Hrushevskiy in the process of formation of Ukraine as an independent democratic and legal state (the late 19th early 20th century) was analyzed.

Key words: Ukraine, Ukrainians, Taras Shevchenko, Mykhailo Hrushevskiy.